

34

Des hyligen
grabs tempel

Jerusalem

Aurea porta

חדירה חדשה ויהסים בינלאומיים

חאוניברסיטה חעברית בירושלים

המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס * המחלקה למדע המדינה

מדינה

ממשל

ויחסים

בינלאומיים

34

מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים

עורך אחראי
גבריאל שפר

עורכת
אביבה בן-אז"ר

חברי המערכת
אורי ביאלר, עמנואל גוטמן, יצחק גל-נור, דן הורוביץ, יעקב מ' לנדאו,
אמנון סלע, ברוך קני-פז, גבריאל שפר.

סדר מחשב
אתי מלמד

הוצאה לאור והפצה

מוסד ביאליק ירושלים

להזמנת כתב-העת נא לפנות למוסד ביאליק,
ת.ד. 92 ירושלים 91920, טל: 02-783554

ISSN 0334-2514

כל הזכויות שמורות
נדפס בישראל

בשדה מחקר

עמי פרנקל

"כי בנפשנו היא" - מימ"ד, ומאפייניה הפוליטיים והחברתיים

מאמר זה*, עניינו מפלגת "מחנה המרכז החדש" - מימ"ד, שהתמודדה בבחירות לכנסת ה-12 בנובמבר 1988 ולא עברה את אחוז החסימה. מטרתו, לנתח את מהלך התארגנותה ואת מאפייניה החברתיים-כלכליים. השערת המחקר שתיבדק להלן היא, כי יש מן המשותף לציבורי המצביעים למימ"ד מחד גיסא ולמפלגות השמאל החדש (ר"צ, מפ"ם, שינוי) מאידך גיסא - מכנה משותף חברתי-כלכלי, וייתכן שהוא טומן בחובו הסבר לכשלונה בקלפי.

תאוריות ומודלים של התפתחות מפלגות

בתחום המחקר על התפתחות תנועות חברתיות קיימות שתי גישות מרכזיות:

1. גישת ההתנהגות הקולקטיבית.

2. גישת גיוס המשאבים.

הראשונה תולה את התפתחותה של תנועה חברתית ב"קיום מתחים אידאולוגיים ומבניים של מחאה ברמה המקרו חברתית, ועלייה משמעותית ברמת המצוקה האישית ברמת המיקרו, הנובעת מהמתח המבני בתקופה המיידית שלפני הופעת התנועה" (צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989:28). השנייה שמה את הדגש על כך, "שתנועות אינן מתפתחות אלא מתוך קבוצות מאורגנות, שכבר מחזיקות בבעלותן משאבים, הנחוצים למתן מבוקר של תמריצים ולהפעלת לחץ על תומכים פוטנציאליים" (Turner, 1981:15) או, כפי שמנסח חוקר אחר, "הצלחת תנועה חברתית או כשלונה [נמדדות] ברמת הארגון והגיוס [מוביליזציה] ובהזדמנויות המבניות שבה" (Ramirez, 1981:8).

* מקורו של מאמר זה בעבודה, שנכתבה באוניברסיטת ת"א בשנת תשמ"ט, במסגרת סמינריון "השמאל הישראלי מאז 1967", בהדרכת ד"ר בני טמקין; תודתי נתונה לו. כמו כן תודה מיוחדת לד"ר מיכל שמיר, שסייעה במלאכת העיבוד. המאמר מוקדש למכון ברנדייס-ברדין בקליפורניה, שמחנה הקיץ שלו פתח לי צוהר לייחודות אחרת.

כפי שמציינות צוקרמן-בראלי ובנסקי, חלה בעשור האחרון התקרבות בין הגישות, כך שגישת רב ממדית, המשלבת את שתי הגישות הנ"ל בהתייחסות לתנאים המבניים-ארגוניים ולתנאים הפסיכולוגיים-החברתיים גם יחד, תביא להבנה טובה יותר של התפתחות תנועה (צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989:28). המאמר יבחן, אם כן, את התפתחות מימ"ד כתנועה וכמפלגה באספקלריא של שתי הגישות.

מזווית הראייה של גישת ההתנהגות הקולקטיבית תיבחן ההתפתחות, שהביאה לקרע וללידתה של תנועה דתית לאומית המתחרה במפד"ל; ומנקודת המבט של גישת גיוס המשאבים, יואר הרקע הארגוני, שקדם להקמת מימ"ד.

טבעי הדבר, שהקמת תנועה חדשה תעורר תגובות שרשרת במציאות הפוליטית הקיימת. החוקרים האוס וריסייד כותבים, כי הענות אפקטיבית לנושאים בעייתיים וחדשים יכולה לבלום בצורה רצינית את התפתחותה של מפלגה חדשה. תגובה אפקטיבית יכולה להיות סמלית יותר מאשר ממשית, ויכולה לבוא לפני שמפלגה חדשה קמה או לאחר מכן ובכך להרוס את סיכוייה (Haus and Rayside, 1978:47). דרך התגובה של המפד"ל בנדון זה תיבדק להלן.

מפלגות קטנות הן תופעה ייחודית בפוליטיקה המפלגתית. ד"ר חנה הרצוג מתארת מפלגות קטנות כעורצים להבעת מחאה. עבור קבוצות חלשות זהו אמצעי להשמיע את קולן, בהעדר חלופות ממוסדות ועילות (Herzog, 1986:144). כן היא מאפיינת מפלגות קטנות ככלים לקבוצות, הקוראות תיגר על כללי המשחק או על הסדר הנורמטיבי, ומשמשות להגדרת גבולותיה הנורמטיביים של המערכת הפוליטית (Herzog, 1986:114) על מידת המתאם שבין הגדרות אלו לנושא המאמר - בהמשך.

כלי נוסף לאבחן מפלגות ולהשוותן הוא אבחנתו של T. Rochon בין מפלגות מגייסות (Mobilizing Parties) לבין מפלגות מאתגרות (Challenging Parties). מפלגה מגייסת מוקמת בתגובה לשינויים מבניים או לחולשת זרם פוליטי מסוים, והיא מדגישה נושאים חדשים מנקודת ראות אידאולוגית חדשה. מפלגה מאתגרת מנסה לצבור תמיכה מזרמים פוליטיים קיימים בטענה, שמפלגה פוליטית מסוימת אינה נאמנה עוד לעקרונותיה ואילו היא, המפלגה המאתגרת, עושה זאת טוב ממנה (Rochon, 1985:421). בהבחנה זו ייעשה שימוש לשם השוואה בין מימ"ד למפלגות השמאל החדש. מחקר שערך ראסל דלטון מאוניברסיטת פלורידה, עשוי להאיר את דמותו של מצביע מימ"ד הטיפוסי. דלטון יוצר טיפולוגיה בת ארבע קבוצות של המצביעים במדינות מערביות מתועשות.

כפי שניתן לראות, הקבוצות נקבעות על פי שילובם של שני משתנים:

The Mobilization Typology Strength of Partisanship

		Not very close/ Nonpartisan	close/very close
Cognitive Mobilization	High	Apartisan	Cognitive Partisan
	Low	Apolitical	Ritual Partisan

(א) מידת הקוגניטיביות במוביליזציה של הבוחר (בגיוסו לתמיכה במפלגה זו או אחרת). הכוונה לסוג חדש של התגייסות פוליטית, שמניעה קוגניטיביים ועצמאיים אצל הבוחר, ללא הכוונתו של קו מפלגתי רשמי.

(ב) מידת ההזדהות המפלגתית. כלומר, עד כמה מקיים הבוחר קשר עם מפלגה כלשהי.

על פי הטיפולוגיה ניתן לחלק את המצביעים לארבע קבוצות:

(א) Apartisan - בלתי מפלגתיים, שרמת חינוכם גבוהה, מתעניינים בפוליטיקה, אך אינם חברי מפלגה מן השורה.

(ב) Apolitical - א-פוליטיים. אינם מעורבים בפוליטיקה, אינם מתווכחים פוליטית ואינם מתעניינים בפוליטיקה.

(ג) Cognitive Partisan - מפלגתיים-קוגניטיביים, שלהם התעניינות גבוהה בפוליטיקה, רמת חינוכם גבוהה ובו בזמן הם קשורים קשר הדוק עם מפלגה מסוימת.

(ד) Ritual Partisan - מפלגתיים-ריטואליים. מקיימים פעילות פוליטית ערה, אך רק במסגרת מפלגתית, שהם נוטלים בה חלק באופן מסורתי וללא תחכום (Dalton, 1984: 270-271).

דלטון קובע, כי במדינות מערביות מתועשות בעידן המודרני יורד תפקידה של המפלגה. נתון זה הוא תולה בכך, שבחברות הללו נוצר מעמד בינוני מסוג חדש. אלה הם שכירים משכילים, עובדי צוארון לבן ופקידי ממשל, השונים מהדור הקודם של בעלי העסקים והעצמאים. המעמד הבינוני החדש הוא בעל השכלה גבוהה וכולל את העילית הטכנולוגית, שכישוריה והרקע שלה מתאימים אותה למורכבות של הפוליטיקה המודרנית. מצבם המעמדי הבלתי ברור, גורם להם שלא להיות מעורים במערכת המפלגתית הקונטמפורלית וכך נחלשת המוביליזציה המפלגתית שלהם. לכן סביר, שרוב אנשי מעמד זה ישתייכו לקטגוריית הבלתי מפלגתיים (Dalton, 1984: 273-274).

האידאולוגיה של מימ"ד

עקרונותיה של מימ"ד מעוגנים בהלכה, ובכך אין היא שונה ממפלגות דתיות אחרות. השוני מצוי בהדגשים ובגישתה. במבוא למצעה נאמר: "מימ"ד - מחנה המרכז הדתי - הוקם למטרה זו: להעמיד את תורת ישראל כגורם מרכזי ומשמעותי בעיצוב העם, החברה והמדינה, ולהציג בתחום המדיני מטרות שקולות ומציאותיות במקום סיסמאות קיצוניות משני הצדדים" (מתוך מצע מימ"ד).

בעלון בחירות של המפלגה מציג ראש התנועה, הרב עמיטל, את הציונות הדתית כ"גשר בין קטבים שונים בעם [...] שיסודותיו מושרשים בעולמה של ההלכה ובזיקה עמוקה לאי"י" (עלון הנושא את הכותרת "למה מימ"ד?").

דת ומדינה - מתינותה של מימ"ד התבלטה בייחוד בתפיסתה את יחסי הדת והמדינה בישראל. יש לזכור, שהמדובר במפלגה דתית אורתודוקסית, שסמכותם הדתית של רבניה אינה מוטלת בספק בעיני יריביהם (להבדיל מהיחס העוין של האורתודוקסיה לזרמים הקונסרבטיבי, הרפורמי והרקונסטרוקציוניסטי). מימ"ד חתרה למניעת קיטוב בין דתיים לחילוניים ודיברה על "חתירה לאמנה תרבותית מחודשת לא על בסיס קואליציוני" (יום השישי, 17.6.88). זהו אחד העקרונות המרכזיים, שסביבו הושג קונסנזוס מלא בין "יונים" ו"נצים", שחברו יחדיו למימ"ד. היא ראתה בחקיקה הדתית גורם לקיטוב בין דתיים לחילוניים, בעוד אשר לדעתה "בראש סדר העדיפויות של מפלגה ציונית-דתית אחראית חייבות לעמוד בעיות חברה, כלכלה, שלום ובטחון - הקשורות בערכים דתיים" (למה מימ"ד?). וכפי שאמר פרופ' רוזנברג, חבר נשיאות מימ"ד, "לחברה הישראלית יש בעיות קשות מחוק החזיר או מחוק החמץ - גם לפתור את בעיות החברה, הכלכלה והשלום זה מצווה" (דבר, 9.5.88).

נושאי חוץ ובטחון - בגישתה לבעיית השטחים דבקה מימ"ד בתפיסה, כי ארץ-ישראל היא הארץ המובטחת לעם ישראל - ובשלמותה. הייחוד בתפיסתה הוא נכונותה לפשרה על אף הכרת יסוד זו. במצע נקבע: "נדבק בנאמנות זו לארץ-ישראל, אך מתוך גישה מציאותית [...] עמדותינו הערכיות והפוליטיות ייקבעו לפי הכלל, שטובת עם ישראל ומדינתו קודמת לאחיותנו בארץ-ישראל השלמה" (מתוך מצע מימ"ד). הרב עמיטל, ראש המפלגה, דיבר על קיום סולם ערכים ביהדות; מי שאינו מבדיל בין קודש לקודש, סופו שלא יבדיל בין קודש לחול, והסדר בסולם הערכים הוא ישראל, תורה וארץ-ישראל [...] אם תעמוד השאלה האם להעדיף יותר יהודים בארץ-ישראל ופחות אדמת קודש תחת שלטון יהודי, או פחות יהודים בארץ-ישראל ויותר אדמת קודש תחת שלטון יהודי, נעדיף את האפשרות הראשונה (מעריב, 29.7.88).

ניתן אפוא לומר, כי קלסתר הרעיוני של מימ"ד התאפיין במתינות, בסובלנות ובפרגמטיזם, בצד היותו מעוגן במורשת ישראל.

א. הפן הארגוני-פוליטי של מימ"ד

מימ"ד הופיעה בהיסוס ובאיחור סמוך לבחירות 1988. התארגנותה היתה חפזיה וההחלטה על איוש מקומו של ראש הרשימה התקבלה ברגע האחרון. עקב כך, נוצר רושם של הקמת מפלגה אד-הוק, כמענה מאוחר ובלתי מתוכנן למגמת ההקצנה ימינה במפד"ל ובקרב ציבור הבוחרים הדתי-ציוני במדינה.

עד כמה מוצדק רושם זה? מה הם הגורמים, שהביאו לאיחודם של פעילים פוליטיים עם אנשי רוח ומעש, לכדי פעילות ממוסדת בתנועה ובמפלגה, המתמודדת בבחירות? המפד"ל היתה מפלגתו של הציבור הדתי לאומי במדינת ישראל מאז התאחדו המזרחי והפועל המזרחי בקיץ 1956 (פרידמן, 1982:120). היא איגדה בתוכה "נציים" ו"יונים", בני עדות המזרח ויוצאי אירופה. מה שאפיין אותה במשך שנים רבות ועד לבחירות לכנסת העשירית היתה יציבות התמיכה האלקטורלית בה (פרידמן, 1982:105). פרופ' דון יחיא מגדיר את המפד"ל כ"מפלגת מחנה", קרי: "מפלגה, המייצגת תרבות משנה מיוחדת באוכלוסייה, מובחנת בערכיה ובאורחות חייה ומשולבת במערכת מקיפה של מוסדות וארגונים המתפרשים לכל התחומים וקשורים ביחסי גומלין למפלגה" (דון יחיא, 1980:26). במחצית הראשונה של שנות ה-60 החלה להתגבש במפד"ל סיעת צעירים, שפעלה לכבוש לה מקום בצמרת המפלגה, כשהנהגה הוותיקה מונעת זאת מהם במשך זמן רב. אך בעוד שעד 1967 התמקדו הצעירים בתחומי הדת וטוהר המידות, הרי שלאחר מלחמת ששת הימים החלו לתקוף את הצמרת המפלגתית הוותיקה מעמדות נציות גוברות והולכות (דון יחיא 1980:37).

בקרב רבים בציבור הדתי, ובייחוד בקרב הצעירים שבו, אחזה התלהבות אדירה עם השגת השליטה על ירושלים המזרחית ועל יהודה, שומרון ועזה. "ארוע אלוהי במלוא מובן המלה [...] התערבות אלוהית ישירה בהסטוריה" כפי שמתאר פרופ' שפרינצק את תוצאות מלחמת ששת הימים מזווית הראייה של רבים בציבור הדתי-לאומי (שפרינצק, 1981:38). המלחמה נתנה תנופה אדירה להנחלתן של דעות נציות בקרב הציבור הישראלי - חילוני ודתי כאחד - ובפרט בקרב צעירי הציבור הדתי.

כאמור, עד הבחירות לכנסת העשירית שפר חלקה של המפד"ל, אך לאחר מכן חלה ירידה משמעותית בכוחה.¹ בשנות ה-80 התנהל במפלגה בדק בית, במטרה להבין את הסיבות לכשלונה בבחירות (ילינק, 1988:64). כחלק מיישום המלצותיה הוקמה ועדה לצורך עריכת מיפקד כללי של הציבור הדתי-לאומי ולעריכת בחירות פנימיות במפלגה, בראשות עורך הדין ד. פריבס (ילינק, 1988:65). ביולי 1986 התכנסה ועידתה השישית של המפד"ל כדי לבחור את מוסדותיה. דומה, כי המפד"ל עברה שידוד מערכות כללי. רוח דמוקרטית נייערה את העסקנים הוותיקים ונתקבל הרושם, שהמפד"ל עברה ארגון מחדש והיא מסוגלת להציג פנים חדשות לבוחר. בכל זאת, דווקא תוצאות אלה נתנו דחיפה אחרונה לפרישתם של רבים ובכירים מקרב המפד"ל, ובכללם אלה שעמדו בראש ועדות הארגון מחדש, כמו פריבס ויגר.

קבוצה קטנה בתוך המפד"ל - פורשי מימ"ד העתידיים - חשו אי-שביעות רצון גוברת והולכת. למרות חידוש פניה של המפלגה קיננה בקירבם תחושה של העדר התרוממות רוח. בוועדת ההיגוי, שכתבה את המצע מחדש, נתקבל קו נצי ברור וחד משמעי. חנן פורת והרב יצחק לוי הצליחו להכתיב עמדות נציות ברורות. דוגמא טובה למתח אידאולוגי ולמצוקה, הדוחפים לפרישה ולהקמת תנועה חברתית-פוליטית חדשה, ניתן למצוא במסמך פנימי של חבר ועדת המצע, הרב אהרון ליכטנשטיין [ממקימי מימ"ד העתידיים], שבו כתב שותפו לשיבה של הרב עמיטל:

הפרק על ארץ ישראל, על כל הלאומים ההחלטיים שבו, חוסם כל אפשרות ראלית ל"חתימה שלום" [...] המצע הזה דוחף לפילוג, ואפילו לא תקום (מה שמאמר מערכת ב"מעריב" השבוע כבר הציע - סוגריים במקור) מפלגה דתית לאומית יריבה, ברור שרבים וטובים, והמדובר במספר בלתי מבוטל, שאינם יכולים לחיות עם מצב חד צדדי כזה, ניטשו ביום הבחירות את המפלגה שאימצה אותו.

בתוך התשתית הארגונית שעליה קמה מימ"ד ניתן להבחין בשלושה רבדים. הראשון בחשיבותו היה "הגות".

הגות - כפי שנכתב בעלון מטעמה - היא "חוג רבנים, הוגי דעות ומחנכים, שהוקם כדי לגבש דעות וכוונות להתמודדות עם שאלות השעה, העומדות בפני הציבור הישראלי [...] מתוך מגמה לקדם את אחדות העם ולתרום לחיזוקו הרוחני" (עלון א - "לחידוש ההסכמה בין דתיים לחילוניים", 1986). במסיבת עיתונאים, שכינסו ביולי 1986, הכריזו אנשי "הגות", כי התארגנו במטרה לפתוח ביוזמה ציבורית למציאת דרך לשיתוף של אמת בין דתיים לחילוניים, וקראו להפסקה מיידית של כל היוזמות החד צדדיות לחקיקה דתית (על המשמר, 17.7.86).

מעיון בפרסומי "הגות" וברשימת החברים בה מתגלה עד מהרה הזיקה בינה לבין מימ"ד, אך אין זו זהות מוחלטת. "הגות" כללה בשורותיה רבנים ואנשי אקדמיה דתיים בעלי דעות נציות ויוניות. ניתן למצוא שם את חנן פורת, הרב יעקב אריאל - ראש ישיבת ההסדר ימית, ואישים נוספים, שדעותיהם הנציות השאירו לבסוף במפד"ל. לצדם מצויים שמות כמו הרב עמיטל, פרופ' ש. רוזנברג והרב ד"ר דניאל טרופר - ראש מכון "גשר" הירושלמי. מה שאיחד את חברי "הגות" היה דאגתם המשותפת מן המצב הפנימי במדינה ומהקרע בין דתיים לחילוניים. בעלוניה קראה הקבוצה להפסקת יוזמות חקיקה דתית חד-צדדיות וליצירת חברה, שבה יחונכו הילדים על בסיס "ערכים יהודיים והומניסטיים" (עלון ב - "לחידוש ההסכמה הלאומית" - 1986).

מכון גשר, שהוזכר לעיל, בראשות הרב ד"ר דניאל טרופר, עוסק בעריכת סמינרים ובפעולות חינוך לגישור בין דתיים לחילוניים, ובתשתיתו נעזרה מימ"ד. עלוני "הגות" הוצאו לאור על ידי מכון "גשר" ד"ר טרופר היה לחבר נשיאות המפלגה. "עוז ושלום - נתיבות שלום" - "הגות" לא כללה בהקמתה את אנשי "עוז

ושלום - נתיבות שלום" למרות מכנה רעיוני משותף בין שני הגופים. ראשיתה של התגבשות ציונית דתית-יונית עצמאית במדינת ישראל היא בחוג הרעיוני-מדיני לציונות דתית, "עוז ושלום", שהוקם ב-1975. נראה, כי שורשיו של חוג זה נעוצים עוד ב"ברית שלום" ההסטורית בהנהגת פרופ' מאגנס ועמיתיו, שהיתה אף היא חוג אקדמאים דתיים בעלי דעות יוניות. במצע החוג "עוז ושלום" נאמר:

החוג רואה בהסדר שלום, המבוסס על פשרה טריטוריאלית, שלב חיוני בדרך להגשמת מטרה זו [...] עלינו לחתור להשתחרר מוקדם ככל האפשר מן ההכרח לשלוט על אוכלוסיה לא יהודית רחבה בעלת תודעה לאומית ומגובשת מבחינה טריטוריאלית (מתוך מצע "עוז ושלום").

בשנת 1983, בעקבות ארועי פינוי ימית ומלחמת לבנון, התארגנה קבוצה נוספת תחת השם: "נתיבות שלום - התנועה לתורה, לציונות ולשלום". מזועזעים מההפצצות על ביירות ומהפינוי האלים של ימית, רצו אנשי "נתיבות שלום" להציע אופציה שונה, וזאת מנקודת מבט דתית והלכתית. כותב פרופ' אביעזר רביצקי, מראשי התנועה:

רבים מאתנו עמדו בשנים האחרונות, התבוננו סביבם ועיניהם כלות: ראו כיצד המאבק על כבוד האדם, על קדושת החיים, על שלום ישראל, על שלום בכלל - היו לפתע סיסמאות "זרות" [...] מה עלה לו לסולם הערכים של הציונות הדתית - האמנם כל חיינו והוויתנו עומדים על יסוד אחד בלבד - שלמות הארץ [...]?! (תורה, ציונות, שלום - קובץ מאמרים).

שתי התנועות התאחדו והחלו לפעול במשותף תחת השם הכפול "עוז ושלום - נתיבות שלום". ממשרדה הירושלמי ארגנה התנועה המאוחדת כנסים, הוציאה לאור פרסומים שונים, ארגנה הפגנות ומשמרות מחאה, כמו גם פעולות שמטרתן יצירת מפגש בין ילדים יהודים לערבים. לתנועה חברים רשומים, המשלמים מסי חבר.

נאמני תורה ועבודה - כמקור שלישי לתשתית ארגונית עבור מימ"ד ניתן למנות את תנועת "נאמני תורה ועבודה" - אנשי הקיבוץ הדתי, שרבים מהם תמכו במפלגה הדתית החדשה.

לסיכום - המצוקה, שחשו גורמים במפד"ל על רקע ההקצנה ימינה שחלה בה, נותבה אל עבר תשתית קיימת, שאפשרה להם לצעוד את צעדיהם הראשונים בדרך להקמת מפלגה חדשה. כך נמנע האילוף להקים מפלגה "יש מאין", דבר שעל פי גישת גיוס המשאבים הינו כמעט בלתי אפשרי.

1. מימ"ד והאינטראקציה עם המפד"ל ועם ציבור הבוחרים

לאחר התארגנותה של מימ"ד צוטט הרב עמיטל כמי שאמר: "המפלגה החדשה נותנת תשובה לכל אותם יהודים דתיים מצביעי המפד"ל לשעבר, שכיום שוב אינם מרגישים

שם בבית ומחפשים גג אחר [...]"] (דבר, 17.6.88). יצחק רפאל, ממנהיגי המפד"ל לשעבר, תמך בבחירות 1988 במימ"ד ואמר: "לדעתי מימ"ד במצעה הנוכחי היא המשך "המזרחי" וה"הפועל המזרחי" ההסטוריים" (ערב שבת, 26.8.88). היטיב להבהיר נושא זה יוסקיה אחיטוב, מזכ"ל הקיבוץ הדתי לשעבר, מועמד מימ"ד לכנסת וחבר נשיאותה:

יש חברים בתוך הקיבוץ הדתי, והם אינם מעטים, אשר אינם מרגישים בתוך המפד"ל של היום כבתוך ביתם [...] זקוקים הם לתנועה דתית לאומית, שתייצג את ערכי "הפועל המזרחי" [...] מימ"ד אמורה להיות כזו. מעולם לא הצהיר אף חבר מוסמך אחראי של הקיבוץ הדתי כאילו יש כוונה לקיבוץ הדתי כתנועה לפרוש מהמפד"ל. [...] חברי מימ"ד הם חברים נאמנים של "הפועל המזרחי" וישארו כאלה גם כחברי מימ"ד (עמודים, אלול תשמ"ח).

ברוח זו התפרסמו גם מודעות מימ"ד. מעניין לציין כי המפד"ל, שהרגישה בסכנה, נלחמה במימ"ד בחריפות, וכנגד העלון "למה מימ"ד?" הוציאה המפד"ל חוברת: "למה לא מימ"ד?", שבה התקפות קשות על מתחרתה החדשה. המפד"ל אף סירבה לחתום על הסכם עודפים עם מימ"ד. בעתונות נכתב, כי "בהחלטה זו, ברור שהמפד"ל הונעה ע"י השאיפה להחניק את מימ"ד בעודה באיבה ולא לאפשר לאופציה זו לזכות ללגיטימציה מינימלית" (מעריב, 25.8.88).

אין לשכוח, שרבים בקרב הציבור הדתי-לאומי פיתחו במשך השנים קשרים חזקים עם המפד"ל. אופיה של המפד"ל כמפלגת מחנה, כמפלגתה של תרבות משנה מיוחדת באוכלוסיה, המשולבת במערכת מקיפה של מוסדות וארגונים, נתן בידה כוח פוליטי (דון יחיא, 26.1980, וכן פרידמן, 107-105:1982). הממסד המפד"לי הוא ותיק ומסועף ומרכז בידו עוצמה רבה. יש מקום להשוות, במידה מסוימת, אל הממסד של מפא"י בגלגוליה השונים. המפד"ל קשורה לבנק המזרחי, שריה השתתפו כמעט בכל הממשלות והיה ביכולתם להציע משרות במשרדי הממשלה, בחברות ציבוריות ובמנגנונים דתיים כמו המועצות הדתיות. מימ"ד, לעומת זאת, הוקמה בחופזה, ללא מנגנון שיוכל להשתוות לזה של המפד"ל ובתקציב זעום. לא היו אנשים התלויים בה לפרנסתם. מבחינה זו היתה מימ"ד מפלגה חלשה לעין ערך מהמפד"ל.

ככלל ניתן לומר, שהמפד"ל הקשיחה את עמדותיה. בחירתו מחדש לתפקיד מרכזי של זבולון המר, שנחשב כמתון וכמקורב לרבים במימ"ד, לאחר שאבנר שאקי זכה בבחירות הפנימיות הראשונות, אפשר שהיה בה משום תגובה למימ"ד. בכינוס מימ"ד אמר הרב עמיטל: "אמרת להמר: דווקא בשל קיומנו העצמאי נבחרת" (בימת מימ"ד, 6.5.89). קשה להוכיח טענה זו באופן אמפירי, אך נראה שהמפד"ל, שהרגישה מאוימת על-ידי מתחרתה החדשה, הגיבה גם בנסיון להחזיר לעצמה ולו חלק מאופיה המתון הקודם, הדובר בשפה דומה מאוד לזו של דוברי מימ"ד. בספטמבר 1988 דווח בעיתונות:

השבוע חלו במפד"ל כמה תהליכים, שיש בהם כדי להצביע על איוון מה בתמונת הקיצוניות, שדבקה בדימוי המפלגה, שיש שהדביקו לה את הכינוי "התחיה ב" [...] רבים שבו והעלו את תביעת השיבה ל"שביל הזתב" [...] מאחורי ההתארגנות הכמעט ספונטנית הזו עמדו שר הדתות, זבולון המר, ויצחק מאיר, שאינם ששים להבלע בהמולת מצ"ד, שאקי ו"גוש אמונים", שבוחרים נמצאים כבר מזמן ב"התחיה" וב"כך" (יום השישי, 2.9.88).

ממכתבו של הרב ליכטנשטיין שצוטט לעיל להבין, כי החלופה הממוסדת, קרי המפד"ל, איבדה מיעילותה מבחינתם של רבים בציבור הדתי, ומכיוון שאימצה לה קו החלטי וברור, דחקה את המסרבים לו להקמת מפלגה חדשה. הרב עמיטל הודה, כי ברור היה, שגם במקרה הטוב ביותר לא תזכה מימ"ד ליותר משניים-שלושה מושבים, וכי משקלה יהיה איכותי למרות "כמותה" הזעומה (בימת מימ"ד, 2.3.89).

גם "עוז ושלום-נתיבות שלום" שקלה להתמודד כמפלגה עצמאית בידיעה ברורה שתפסיד, אך תוך כדי כך תזכה להשמיע את גרסתה שלה ליהדות (ראיון עם דובר מימ"ד, 11.5.89).

עם זאת, מימ"ד לא ערערה באופן מהותי על כללי המשחק ולא על הסדר הנורמטיבי. היא לא היתה מפלגה קיצונית, המציבה גבולות, אלא להיפך - רצתה להיות מרכז למערכת הפוליטית. עם זאת נכון יהיה לומר, כפי שאומרת הרצוג, כי מאי הכללתה של מפלגה קטנה ניתן ללמוד על הגבולות החברתיים בתרבות הפוליטית. אי הכללת מימ"ד, מפלגת מרכז בתפיסתה העצמית, מלמדת גם על הקצנתו של ציבור היעד הדתי ימינה. במשך העשורים האחרונים התרחק ציבור זה בצעדים גדולים מאופיה של ה"פועל המזרחי" עד כדי כך, שרעיונות מימ"ד ניצבו לעתים בסתירה לקו המפד"ל ובוודאי בניגוד לאורח המחשבה של הציבור הדתי, שהצביע ל"התחיה". לגבי הבוחרים הדתיים, שגדלו על ברכי רעיון "ארץ ישראל השלמה", היו רעיונות מימ"ד זרים ופסולים. יעידו על כך גם ממצאי סקר דעת הקהל של חנוך סמית מדצמבר 1987.

על-פי ממצאי הסקר רק 55% ממצביעי המפד"ל סברו, שמפלגתם טובה. בכך אומתה ההנחה, שקיימת אי-שביעות רצון בקרב רבים מבחורי המפד"ל. אך לאיזה כיוון תועלה אי-שביעות רצון זו? 45% מבחורי המפד"ל סברו שש"ס היא מפלגה טובה (!) 41% הגדירו כך את הליכוד, 35% את התחיה ורק 26% את המערך (סעיף 4 בדו"ח מכון סמית, 4.1.88). מחקר של סמית מסתיים במלים: "הממצאים מורים, כי התנועה ימינה של הקהילה הדתית ברורה וחדה. רק אחוז קטן של מצביעי מפד"ל לשעבר מצאו את דרכם ל"מחנה העבודה". בתשובתו, הממוענת לשלמה פישר, איש מכון "גשר", ממשיך וכותב סמית, כי אינו יכול לנבא מה תהא מידת הצלחתה של המפלגה "שעלתה בדעתך" [קרי מפלגת שמאל דתית] אך נראה, כי אוכלוסיית היעד שלה מצומצמת מאוד (סעיף המסקנות בדו"ח סמית).

בסקר "מודיעין אזרחי", שהתפרסם באוגוסט 1988, התקבלה ההתפלגות הבאה בין מצביעים, שהצביעו ב-1984 למפלגה דתית:

2% - דעותיהם הפכו יוניות יותר.

17% - דעותיהם הפכו נציות יותר.

61% - דעותיהם לא השתנו (מעריב, 24.8.88).

דומה, כי מימ"ד יכולה אכן לטעון לאוטנטיות בהשוותה את עצמה ל"הפועל המזרחי", שבעת הצעת "תוכנית אוגדה" בפני הקונגרס הציוני, היה זה דווקא נציג מפלגה זו, שתמך בתכנית המינימליסטית. אך כאותה מודעת בחירות של מימ"ד, הקובלת "התרחקנו יותר מד"י", הציבור הדתי אכן התרחק מערכי הקודמים, והקמתה החפזה והמאוחרת של מימ"ד לא הצליחה לקנות את לבו של קהל היעד ברעיונות המקוריים, שהיו נחלתו בעבר. מימ"ד התמודדה בבחירות בסיסמא "כי בנפשנו היא". היא ניסתה ליצור תחושה של צורך דחוף, של עניין מהותי, העומד בסכנה. נראה, כי הציבור הדתי בכללותו, אף זה הקרוב בדעותיו למימ"ד, לא חש בסכנת נפשות זו. כפי שאמר הרב עמיטל: "לא הצלחנו להעביר את המסר" כי בנפשנו היא". רבים הודהו עמנו, אך לא ראו את החשיבות הקריטית שבהצבעה לנו" (ראיון עם הרב עמיטל, 5.6.89).

ב. הפן החברתי-כלכלי

התיאור והניתוח, שהובאו לעיל, מסייעים להבנת דרך ההתארגנות של מימ"ד ואת הסיבות, שהביאו להקמתה. אך בכך אין די. נראה, כי המשתנה המסביר בצורה הטובה ביותר את ההצבעה למימ"ד ואת כשלונה, בסופו של דבר, הוא המשתנה החברתי-כלכלי. השערת המחקר היתה, שהמכנה המשותף לאנשי מימ"ד (הנהגה ובוחרים) בתחום הרעיוני אינו המשתנה, המשפיע ישירות על התלכדותם למחנה אחד, אלא היא בחזקת משתנה מתווך למשתני ההכנסה, ההשכלה והעדה.

1. הנהגת מימ"ד

נפתח בבחינת פרופיל הנהגת מימ"ד. עיון ברשימת חברי נשיאות מימ"ד וברשימת מועמדיה לכנסת מביא למסקנות ברורות למדי. הנתונים הם כדלקמן:

* מבין שלושה-עשר חברי הנשיאות, רק אחד, פרופ' בר אשר, הוא בן עדות המזרח. דהיינו, שנים-עשר מתוך שלושה-עשר חברי הנשיאות הנם יוצאי אירופה/אמריקה, כשהחריג המזרחי היחיד הוא בעל תואר אקדמי מתקדם.

* שישה מתוך השלושה-עשר הם בעלי תואר דוקטור, ולפחות שלושה אחרים מחזיקים בתואר ראשון או שני. חמישה מתוך השלושה עשר הנם אנגלו-סאכסים במוצאם.

* מבין חמישה-עשר המועמדים הראשונים לכנסת, שנים-עשר הנם יוצאי אירופה/אמריקה. חמישה מבין המועמדים הנם בעלי תואר דוקטור, ושישה נוספים בעלי תואר ראשון או שני. שלושת יוצאי עדות המזרח (יוצאי אסיה/אפריקה) ברשימה לכנסת הם בעלי תארים אקדמאיים. מנתונים אלה מתקבלת תמונה של צמרת מפלגתית, המורכבת רובה מיוצאי אירופה/אמריקה, שהמרכיב האמריקני האנגלו-סכסי בולט מאוד בקרבם. רובם אקדמאים ולאחוז ניכר מהם תארים גבוהים.

2. המרכיב האנגלו סכסי

לא זו בלבד שריכוזם הגבוה של עולי ארצות-הברית, קנדה, בריטניה ודרום-אפריקה בולט בהנהגת מימ"ד, אלא גם בקרב ציבור המצביעים זכתה מימ"ד לאהדה ולתמיכה בקרב הציבור האנגלו-סכסי. כך, למשל, ציין העתונאי ג'ון עמנואל בכתבה, שפרסם בגירוסלם פוסט ערב הבחירות, כי מימ"ד זוכה לפופולריות ולתמיכה בקרב עולים אנגלו סכסים אורתודוקסיים, המרוכזים בירושלים, ברעננה, באפרת ובמקומות נוספים (*The Jerusalem Post*, 21.10.88).

יש לציין, כי חלק ממימון מערכת הבחירות הגיע למימ"ד כתרומה מארצות-הברית, וכך הדבר גם לגבי מכון "גשר". (הארץ 29.4.88, מעריב 4.5.88). הרב עמיטל מסביר את הקשר המיוחד בין דתיים אנגלו סכסים למפלגתו בכך, שהאנגלו סכסים אינם כבולים במחויבויות מפלגתיות ואחרות ויכולים היו לנקוט עמדה עצמאית ולנטוש את המפד"ל לטובת מימ"ד (ראיון עם הרב עמיטל, 5.6.89). דבורה וייסמן, פעילת "עוז ושלום - נתיבות שלום" מעירה: "אחוז העולים האנגלו סכסים, שהצביעו למימ"ד, גדול בהרבה משיעורם באוכלוסיה, ואין זה מקרה. האורתודוקסיה האמריקנית היא נאורה, ויונקת ממורשת הניאו-אורתודוקסיה היהודית-גרמנית" (פוליטיקה, ינואר 1989).

ואמנם ביישובים, הידועים בריכוז עולים אנגלו-סכסים, היה יחס ההצבעה בין המפד"ל ומימ"ד טוב בהרבה מבחינתה של מימ"ד מאשר ביישובים אחרים. כך למשל, היה היחס בין הצבעה למפד"ל ולמימ"ד ברעננה 2.27:1 ובאפרת 1.78:1 לטובת המפד"ל.

3. בוחרי מימ"ד

א. ציבור היעד בעיני המפלגה ובעיני מתנגדיה

מנהלת משרד הפירסום "דרורי שלומי", שניהל את מערכת הבחירות של מימ"ד, הגדירה את קהל היעד של המפלגה כקהל דתי אינטליגנטי. סקרים, שערך מכון טלסקר בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1988, אימתו לדבריה השערה זו וקבעו, שאחוז הבוחרים המשוער למימ"ד, מגיע ל-1% מכלל הבוחרים, וכי רובי אשכנזי ומשכיל (ראיון עם טובית שלומי, 1.6.89).

דובר מימ"ד אמר מפורשות: "למעשה ויתרנו על פנייה לשכבות אוכלוסיה נמוכות יותר. זאת גם מטעמי תקציב וזמן. תכנינו הנם מורכבים ולא פישטנו אותם" (ראיון עם דובר מימ"ד, 16.5.89).

כלומר, למפלגה החדשה היה ברור, שמצביעיה הפוטנציאליים מועטים, וכי רובם יבואו משכבות אוכלוסיה בעלות השכלה גבוהה ויהיו יוצאי אירופה/אמריקה. היתה אף מודעות למרכיב האנגלו-סכסי החזק. חלק ממסע הבחירות כוון אליו, הן בעלונים באנגלית והן במודעות ב"גרדסלם פוסט".

תיאור זה מקבל חיזוק מצד יריבי המפלגה. על אופיה של מימ"ד עמד ד"ר עמיאל אונגר, איש המפד"ל:

הויכוח לא היה על טהרת הנושא המדיני בלבד, אלא נסב גם על נושאים חברתיים. האינטליגנציה הדתית והקיבוץ הדתי [...] הרגישו שהמפד"ל החדשה, הדמוקרטית, דוחקת אותם משום שהפכה להיות דתית יותר ועממית יותר, כלומר "יפה" פחות. שתי הקבוצות האלה במימ"ד גם היו החשופות ביותר ללחצים נגדיים, משום שהעולם האקדמי (בעיקר במדעי הרוח והחברה - סוגריים במקור) והתנועות הקיבוציות מזהים עם השמאל (נקודה, 2.12.88).

דברים דומים אמר גם אורי אליצור, ראש מחלקת ההסברה במפד"ל:

מי שמקשיב לרחשים ולזרמים בקרב בני עקיבא של היום יודע, שהחל כבר תהליך של אופנה בקרב הדור הצעיר של "הטובים לשמאלנות". ירידה של המפד"ל החדשה מול עליה של מימ"ד תיתן לתהליך הזה את הכח לפרוץ את הסכרים (הארץ, 31.10.8).

בצורה בוטה יותר התבטא ראש רשימת המפד"ל לכנסת, פרופ' אבנר חי שאקי: "פה במפלגה הזו [המפד"ל] יושבים הגזענים האמיתיים. רובם כבר הלך למימ"ד - הסתכל שם ולא תמצא בכל העשירה הראשונה אפילו ספרדי אחד" (חדשות, 14.9.88).

(ב) ניתוח תוצאות ההצבעה

מימ"ד קיבלה בבחירות לכנסת ה-12, 15,783 קולות. אחוז תמיכה נמוך זה מקשה על הסקת מסקנות. עם זאת מתבלטות מגמות מספר. בערי הפיתוח נחלה מימ"ד כשלון ברור. ב-21 יישובים שנבדקו (ראו פירוט מלא בנספח א) זכתה המפד"ל לאחוזי תמיכה, שנעו בין 1.3% ל-10.5%, ובממוצע 5.72%. מימ"ד זכתה ביישובים אלה בתמיכה שנעה מ-0% עד 0.91%, ובממוצע 0.24%. התמיכה במפד"ל היתה, אם כן, מעל הממוצע הארצי (המפד"ל קיבלה 5 מנדטים) ואילו התמיכה במימ"ד היתה נמוכה בצורה משמעותית מהממוצע הארצי, שהיה כ-0.7%. היחס בעיירות הפיתוח בין הצבעה למפד"ל לבין הצבעה למימ"ד היה לפי נתונים אלה $23.83:1$ דהיינו, התמיכה למפד"ל במקומות יישוב אלה, המאופיינים ברובם הגדול בריכוז גבוה של בני עדות המזרח, שמצבם הכלכלי למטה מבינוני, היתה גדולה בממוצע פי 24 לערך מאשר התמיכה במימ"ד. בתחרות בין שתי המפלגות הנחילה המפד"ל תבוסה ניצחת למימ"ד בעיירות הפיתוח.

מעניין להשוות ממצא זה לנתונים, שהתקבלו בעשר מערי ישראל להוציא שלוש הערים הגדולות (ראו פרוט בנספח ב). בערים אלו זכתה המפד"ל לתמיכה, שנעה בין 2.06% לבין 6.62 מהקולות ובממוצע 3.65%. לעומתה קיבלה מימ"ד אחוזי תמיכה, שנוו בין 0.2% לבין 1.31% ובממוצע 0.65%. היחס בערים אלו בין ההצבעה למפד"ל להצבעה למימ"ד היה 5.61:1³

מנתונים אלה ניתן ללמוד, כי הפער הגדול בין הצבעה למפד"ל להצבעה למימ"ד בערי הפיתוח מצטמצם מאוד בערים מבוססות יותר, "ערי המעמד הבינוני", שבהן האוכלוסיה הטרוגנית יותר. בערים אלו היה אחוז ההצבעה למימ"ד כשלעצמו גבוה ברוב המקרים מן התוצאות בערי הפיתוח.

השוואה נוספת ניתן לערוך בין היחס בהצבעה לשתי המפלגות בערים הידועות כמבוססות מעל הממוצע ובערים הידועות כמבוססות מתחת לממוצע. כך, למשל, בלוד נתקבל יחס הצבעה של 27.4:1, ברמלה 23.5:1 ובאשקלון 26.43:1. ואילו ברמת השרון התקבל יחס של 3.18:1 וברעננה 2.27:1 (ראו נספח ג).

הנתונים בלוד, ברמלה ובאשקלון, דומים לאלה שבערי הפיתוח והדבר אינו מפליא, שכן להבדיל מעשר הערים, שנסקרו קודם לכן, הרי המבנה החברתי-כלכלי בהן מונוליטי יותר ודומה לזה שבעיירות הפיתוח.⁴ נתונים דומים התקבלו ברבים ממושבי "הפועל המזרחי", המיושבים במקרים רבים בבני עדות המזרח, אם כי גם בעולים ותיקים ממזרח-אירופה. כך, למשל, קיבלה המפד"ל במושבים רויח ושדי-תרומות שבעמק יזרעאל 40 ו-30 קולות בהתאמה, בעוד מימ"ד קיבלה בשניהם אפס קולות.

ירושלים

בירושלים קיבלה מימ"ד את מספר הקולות הגבוה ביותר ביחס לתמיכה בה במקומות יישוב אחרים. תמכו בה 4441 איש לעומת 11344 שתמכו במפד"ל, דהיינו יחס של 2.55:1. אחוז תמיכה כה גבוה - 2.2% - בהשוואה ל-0.7% בקנה מידה ארצי, מעורר את הצורך לבדוק את ההתפלגות הפנים ירושלמית של קולות אלו. יצוין, כי הנתונים הבאים אינם מלאים וכי החישובים מצביעים על המגמה הכללית בלבד.⁵

ניתוח ההצבעה בחתך שכונתי מחזק ומדגיש את הנתונים, שהתקבלו עד עתה. בשכונות הקטמונים ובנוה יעקב, שתי שכונות מצוקה ותיקות, נתקבל במדגם הקלפיות שביצעתי יחס הצבעה של 5.23:1 ו-5.35:1, בהתאמה.

לעומתן בבית הכרם, ברחביה ובגבעה הצרפתית, שכונות ותיקות ומבוססות, התקבל יחס הצבעה של 1.28:1, 1.22:1, ו-0.51:1 (!) בהתאמה (ראו פירוט בנספח ד).

הפער הגדול ביחס שבין ההצבעה לשתי המפלגות בשכונות השונות, מצביע בבירור על הקשר שבין המצב החברתי-כלכלי לבין מידת התמיכה במימ"ד מחד גיסא ובמפד"ל מאידך גיסא. בשכונות המבוססות קיבלה מימ"ד תמיכה העולה עד פי שמונה מהממוצע

הארצי, וזה כשלעצמו נתון חריג. נוסף על כך, התפלגות ההצבעה בין שתי המפלגות נמצאת בדיספרופורציה מוחלטת לתוצאות הבחירות. יש לזכור שמימ"ד כלל לא עברה את אחוז החסימה, בעוד שבשכונות המבוססות היא זכתה לתמיכה שבין 2.26% ל-5.69%.

הקיבוץ הדתי

בקיבוץ הדתי התחולל מאבק צמוד בין המפד"ל לבין מימ"ד. יש לזכור, כי הגרעין הוותיק בקיבוצים אלה מורכב מיוצאי גרמניה, פולין וארצות-הברית. מכלל 3664 הקולות במגזר זה ניתנו 1127 קולות, המהווים 30.75%, למפלגות שלא עברו את אחוז החסימה - קרי למימ"ד. כך על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שאינם מפרטים לגבי מפלגות, שלא עברו את אחוז החסימה (תוצאות הבחירות לכנסת ה-12, כרך א', עמ' 111. ראו דוגמאות להתפלגות בכמה קיבוצים בנספח ה). המניעים לתמיכה הגדולה במימ"ד בקרב "הקיבוץ הדתי" נעוצים, כנראה, בקרבתו לתנועה הקיבוצית בכלל. חשוב גם לזכור, כי הרכבו החברתי אינו שונה באופן מהותי מזה שבכל הקיבוצים - דהיינו רוב של יוצאי אירופה/אמריקה. סקטור זה פיתח מאפיינים ייחודיים בתוך תת-התרבות הדתית וציפה, כפי שהסביר מזכירו המדיני, כי המפד"ל תייצג מחנה מרכז ציוני-דתי, שיכנס תחת כנפיו את מירב הזרמים והגוונים בציונות הדתית (הצופה, 4.1.88) אכזבת הקיבוץ הדתי תורגמה להצבעה למימ"ד.

4. השכלה, הכנסה, עדתיות ודעות פוליטיות

המשתנה העדתי כשלעצמו אינו יכול להסביר ישירות את החלוקה הדיספרופורציונלית בנתוני ההצבעה בבחירות, שהוצגו לעיל. נראה, כי מה שמאפיין את מצביעי מימ"ד אינו ארץ מוצאם דווקא, אלא השכלתם. מסריה של מימ"ד, והקו שנקטה בענייני חוץ ופנים כאחד, התאפיינו בחוסר נחרצות ובמורכבות. וייסמן תולה את כשלון מימ"ד בבחירות במסרים המורכבים של המפלגה, שהיו מקור עוצמתה וחולשתה גם יחד. קשה היה להפוך אותם לסיסמאות קליטות (פוליטיקה, ינואר 1989). הקו שהנחה את משרד הפרסום היה, "לשקף במידת האפשר את אופיה העדין והמתון של המפלגה". בוחרים רבים אמרו למנהלת מסע הפרסום, כי "התשדירים הענייניים של מימ"ד, שהעבירו מסרים ולא רגשות, היו שונים ובלטים בייחודיותם מתשדירי שאר המפלגות (אותות, דצמבר 1988). אף הרב עמיטל, בהתבקשו להתייחס לסוגיה זו, הודה, כי המסרים המורכבים של מימ"ד הקשו על קליטתם בקרב הציבור בארץ (ראיון עם הרב עמיטל, 5.6.89).

הריכוז הגבוה של יוצאי אירופה/אמריקה בקרב חברי מימ"ד ותומכיה אינו יכול, כאמור, להסביר באופן מלא מה הניעם להצביע למימ"ד. גם במפד"ל ובמפלגות "התחיה"

ניתן למצוא רבבות מצביעים ממוצא זה. משתנה ייחודי הוא השכלתם האקדמית. עקב התארגנותה החפזה של מימ"ד, אין בנמצא רשימת חברים. עיון ברשימת החברים של תנועת "עוז ושלו" - נתיבות שלום" מעלה ממצאים מעניינים. אמנם התנועה היוותה רק חלק ממימ"ד, אך בכל זאת ניתן להקיש במידה מסוימת מזו על זו. לאחר עיון בנתוני התנועה, המרוכזים בפלט מחשב ובטפסי התפקדות, ניתן להצביע על שני ממצאים עיקריים:

- (א) מבין כ-1200 חברים רשומים, ניכר מספרם הגדול לאין שיעור של יוצאי אירופה/אמריקה על פני יוצאי אסיה/אפריקה.
- (ב) ריכוז ניכר של אקדמאים ועובדי צווארון לבן: פרופסורים, מורים, רופאים, עורכי דין וכדומה.⁶

מסתבר, אם כן, כי תנועת "עוז ושלו" - נתיבות שלום" הנה הומוגנית מבחינה חברתית ורוב חברה הם אקדמאים ממוצא אירופי/אמריקני.

מחקרם של פרי וגולדברג, המסביר את הקשר שבין השכלה לדעות יוניות/נציות, יש בו כדי להאיר את ההצבעה למימ"ד מול ההצבעה למפד"ל. במחקרם טוענים השניים, כי המשתנה, המסביר באופן הטוב ביותר את נציותם של אזרחי ישראל על עדותיהם, איננו שיוכם העדתי אלא רמת השכלתם, ושם נבדד את רמת ההשכלה נגלה, שההבדלים בין יוצאי עדות שונות לגבי עניין זה נעלמים במידה משמעותית (פרי וגולדברג, 1985:18). מחקרם של שמיר וסאליבן על הסובלנות הפוליטית מעלה, כי ההשכלה משפיעה בעקיפין על סובלנות פוליטית בשלושה אופנים:

- (א) החשפות למגוון דעות ורעיונות רחב.
- (ב) עידוד דרכי ניתוח ומחשבה גמישות יותר.
- (ג) אינדוקטרינציה, ש"השוק החופשי של הרעיונות" הוא עקרון דמוקרטי בסיסי (שמיר וסאליבן, 1985:148).

דהיינו הסיכוי, שאדם יגלה מתינות ורחבות אופקים, עולה בהתאם להשכלה. פרי וגולדברג קובעים, כי:

בני עדות המזרח נוטים להיות נציים יותר מכיוון שרמת השכלתם נמוכה בהרבה מזו של יוצאי אירופה/אמריקה. לעומתם האחוזים הגדולים של יוצאי אירופה/אמריקה הרוכשים השכלה גבוהה, מסבירים במידה רבה את הרמה הגבוהה יותר של סובלנותם הפוליטית ואת השקפת עולמם היונית יותר (פרי וגולדברג, 1985:25).

וייסמן כותבת, כי לגישה הדתית היונית נמשכים בעיקר אינטלקטואלים, הנהנים מחשיבה דיאלקטית ומהבחנות אידאולוגיות ערכיות דקות, כאשר כמעט כולם רכשו השכלה כללית רחבה נוסף להשכלתם היהודית (פוליטיקה, ינואר 1989).

(א) משתנה ההכנסה והשפעתו על הדעות הפוליטיות

אליבא דפרי וגולדברג:

עד היום קיימת חפיפה גדולה בין הפערים הסוציו-אקונומיים בחברה הישראלית לבין הפערים העדתיים. רוב האזרחים היהודים המאכלסים את העשירונים העליונים והבינוניים הם יוצאי אירופה/אמריקה וצאצאיהם. אנשים, המתקיימים ברמות הכנסה נמוכות, שתרבותם היא "תרבות עוני", ימעטו לשלוח את בניהם ואת בנותיהם לרכוש השכלה גבוהה (פרי וגולדברג,

24-23:1985).

מכאן, שאף משתנה ההשכלה אינו המשתנה המסביר העיקרי, אלא אף הוא הנו במקרים רבים תוצר של משתנה ההכנסה.⁷ מעטים מבני עדות המזרח, המאכלסים את העשירונים התחתונים של הסולם החברתי, שולחים את בניהם ואת בנותיהם לרכוש השכלה גבוהה. בדרך כלל זוכים הם להשכלה מסוג ירוד יותר. בניהם של יוצאי אירופה/אמריקה, שהכנסתם בינונית ומעלה, זוכים להשכלה גבוהה. במצב זה רבים הסיכויים, שמסריה המורכבים של מימ"ד יזכו לאוזן קשבת בקרב הקבוצה השנייה ולא בקרב הקבוצה הראשונה דלת ההכנסה וההשכלה. כך ניתן להבין את הסיבות לריכוז האשכנזי ובתוכו לריכוז האנגלו-סכסי הגבוה בשורות מימ"ד והשמאל הדתי. בהקשר זה ניתן להבין את נתוני ההצבעה בשכונות וביישובים מבוססים. בסביון, למשל, הצביעו 1.04% למפד"ל ואילו למימ"ד - 1.74%.

יודגש, כי היות האדם הדתי אשכנזי ובן למשפחה מבוססת מעלה את האפשרות להיותו תומך מימ"ד בפוטנציה, אך בשום אופן אין להשליך ישירות מנתונים אלה על אופן הצבעתו. שורות "גוש אמונים" מאוכלסות ברובן יוצאי אירופה/אמריקה. השוני נעוץ, בין היתר, גם בהבדל שבין השכלה אקדמית כללית להשכלה תורנית. השכלה תורנית מתמקדת מטבעה בתחומי לימוד מסורתיים ספציפיים, בעוד שרוחב היריעה של השכלה אקדמית גדול בהרבה וכולל הן תובנות, שמקורן בהלכה, והן כאלה שבאו ממקורות שונים לגמרי הרי מידת ההחשפות למגוון דעות ורעיונות קטנה יותר בחינוך תורני, שבבסיסו תחושת עליונות אינטלקטואלית על פני כל פילוסופיה אחרת. על רקע זה ניתן להסביר מדוע גמישות מחשבתית אפשרית יותר בחינוך האוניברסלי, שאינו מחויב לדת כלשהי.

5. מצביע מימ"ד - המצביע הבלתי מפלגתי

במחקר מקביל למחקרו של דלטון על סוגים שונים של מצביעים, שערך ד"ר בני טמקין מאוניברסיטת תל אביב ב-1988, הוא בדק את המצב בארץ. אחד הממצאים המעניינים במחקרו של טמקין הוא, שכלל שעמדות המצביעים דתיות יותר, כך הקוגניטיביות שלהם נמוכה יותר. דומה, כי ממצא זה מתיישב עם תיאור הציבור הדתי בארץ

במחקריהם של דון יחיא ופרידמן, כאוכלוסיה, המשולבת במערכת מוסדית מפלגתית מסועפת, ועם תאוריהם של הרב עמיטל ואורי מינצר, דובר מימ"ד, את ההצבעה "המשפחתית-עדרית", המקובלת בציבור הדתי. עם זאת אלה הם נתונים מכלילים.

מתאור הפרופיל של מצביע מימ"ד נראה, כי המאפיין קבוצה דתית משכיחה זו הוא אי תלותה במפד"ל או במפלגה אחרת כלשהי. לכך, בעצם, התכוון הרב עמיטל, כשהגדיר את המצביעים האנגלו-סכסים כמי שאינם מחויבים לאף אחד ויכולים לשנות את הצבעתם (ראיון עם הרב עמיטל, 5.6.89). דומה, כי מצביעי מימ"ד, להבדיל ממצביעי המפד"ל, ניתנים לסיווג בקטגוריה של הבלתי מפלגתיים על פי הגדרתו של דלטון. מצביעי המפד"ל (אלה שנותרו בה גם לאחר הירידה בכוחה האלקטורלי) ניתנים לקטלוג על פי התמונה, שהצטיירה לעיל, חלקם כמפלגתיים-קוגניטיביים וחלקם כמפלגתיים-ריטואליים.

כך ניתן להסביר את מקור כוחה של מימ"ד, שהוא בעת ובעונה אחת גם מקור חולשתה, שכן רבים ממצביעי הפוטנציאליים לא ראו את עצמם מחויבים למפלגה כלשהי - ובכלל זה למימ"ד - וחלקם הצביע למערך, לשניו, לר"צ, או למפ"ם. דלטון מתאר את הבלתי מפלגתיים כמי "שמתייחדים בכך, שיש להם יכולת לעקוב אחר הפוליטיקה המורכבת, כשהם חופשיים מקשרים מפלגתיים. כך יכולה קבוצה זו להכניס ממד של הצבעת נושא (Issue Voting) לבחירות ולגרום למועמדי המפלגות להיות רגישים יותר לדעת הקהל" (Dalton, 1984:282). כך, אמנם, נהגו בוחרים מימ"ד.

ד. מימ"ד והשמאל הישראלי החדש

עתה, לאור הניתוח שהובא לעיל, מעניין יהיה להשוות את מימ"ד למפלגות "השמאל הישראלי החדש". המייחד את מימ"ד מול עמיתותיה בשמאל הוא:

- (א) התבססות מימ"ד על ההלכה, בעוד השמאל נוטה לחילוניות ולאתאיזם ויונק את רעיונותיו מהליברליזם המערבי.
- (ב) מימ"ד היא קואליציה, הכוללת גם דעות נציות, אם כי לא נציות-משיחיות כמו אצל "גוש אמונים". כלומר, מבחינת דעותיה בענייני חוץ ובטחון היא הומוגנית פחות ממפלגות השמאל החדש, אולם יונית יותר בהשקפותיה בהשוואה למפלגות דתיות אחרות.

בנתחו את מפלגות השמאל החדש בישראל מצא ד"ר טמקין מספר מאפיינים משותפים: ליברליזם, פרגמטיזם, אינדוידואליזם ורציונליזם. דומה, כי מאפיינים אלה רלוונטיים גם לגבי מצביע מימ"ד הטיפוסי וגם בבחינת הרעיונות ומצע המפלגה, אם כי הממד הדתי הייחודי לה משנה את ההדגשים ואת הנחות המוצא הרעיוניות. נראה, שמבחינה חברתית-כלכלית יש דמיון רב בין ציבור המצביעים בשני המחנות

הני"ל.⁸ כפי שמימ"ד לא הצליחה לזכות בתמיכה בערי הפיתוח כך גם מפלגות השמאל החדש. באופקים, לדוגמא, קיבלה ר"צ 0.3% ובמגדל העמק 0.8%. בערי פיתוח ושדה אחרות התקבלו תוצאות דומות. לעומת זאת ברעננה, למשל, קיבלה ר"צ 3.6%, ובסביון 6.4%.

מעניין להשוות גם את התוצאות בשכונות הירושלמיות והפעם על סמך התוצאות הרשמיות המלאות. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה, כי התמיכה בר"צ בשכונות המצוקה קטנה בהרבה מזו שבשכונות המבוססות (ראו נספח ו). יתרה מכך, המדרגים בתוך שתי הקבוצות בנפרד זהים למדרגים, שהתקבלו במדגם הקלפיות השכונתיות בהצבעה למימ"ד! כלומר בשכונה, שבה היתה תמיכה גדולה יותר בר"צ, היתה בה גם תמיכה גדולה יותר במימ"ד, ולהיפך. כך הוא המצב לא רק בשכונות אלא ביישובים בכלל.

טמקין מצא במחקרו, כי אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב מצביעי ר"צ הינו 68.7%, בקרב מצביעי שינוי 49.2%, מבין מצביעי המפד"ל 44.4% הנם בעלי ההשכלה גבוהה,⁹ ואילו בקרב מצביעי הליכוד והמערך 13.8% ו-26.2% בהתאמה. ממצא אחר נוגע להתפלגות העדתית הפנים-מפלגתית. מחקרו של טמקין מעלה, כי רוב המצביעים לר"צ או לשינוי באים מקרב ילידי אירופה/אמריקה והדור השני להם (ראו נספח ז). נתונים אלה תומכים בתאור השמאל הישראלי החדש כמשכיל וכיוצא אירופה/אמריקה במוצאו העדתי.

בתשובה לשאלה: "האם אתה חושש מהמצב הכלכלי?" נתקבל דמיון בין התפלגות השמאל החדש להתפלגות המערך, כשיעור החוששים מהמצב הכלכלי נמוך יותר בקרב השמאל החדש מאשר בקרב המערך, ונמוך הרבה יותר מאשר בקרב הליכוד או "כך". ניתן אם כן לומר, שציבור השמאל החדש מאופיין בשיעור גבוה של יוצאי אירופה/אמריקה וצאצאיהם, בשיעור ניכר של משכילים ובמצב כלכלי טוב מזה של מצביעי המערך ובוודאי מזה של מצביעי הליכוד. הדמיון בין תאור זה לעובדות, שהובאו לגבי מימ"ד, בולט לעין.

טמקין מתאר את השמאל החדש כשמאל רציונלי יותר, אשר הפגנותיו, להבדיל מהפגנות "השמאל הישן" או הימין כיום, מתאפיינות באיפוק, בריסון ובהעדר אווירה סוחפת ומלהבת. גם מימ"ד התאפיינה במערכת בחירות שקטה, רציונלית, הפונה במסריה להגיון ולא לרגש.¹⁰

לסיכום יאמר, כי מימ"ד דומה לשמאל החדש בישראל מהבחינה הרעיונית (אם כי אינה זהה לו) ועוד יותר מכך רב הדמיון ביניהם מהבחינה החברתית-כלכלית. וייסמן הגדירה את היונים הדתיות כ"שותפים מעבר לגדר". נראה כי "הגדר", החוצצת בין מימ"ד לשמאל הישראלי החדש, אינה גבוהה ומוצקה. יתר על כן, במימ"ד טמון הפוטנציאל לגשר על התהום המפרידה בין דתיים לחילוניים, ובכך לצמצם את "הגדר" בצורה מרבית.

סיכום ומסקנות

מן הממצאים שהובאו לעיל, עולה דמותם של מימ"ד וציבור בוחרים קבוצה דתית ייחודית ואיכותית בתוך המגזר הדתי-לאומי בישראל. התאגדותה נבעה משילוב גורמים חיוביים - מכנה משותף רעיוני וחברתי, ושליילים - דחיקתם מייצוג רעיוני וחברתי בביתם הקודם - המפד"ל.

חנן פורת, מראשי המפד"ל, אמר: "אף שאינני מאשים את אנשי מימ"ד בפרישה על רקע עדתי, אני סבור שאצל כמה מהם הצעד הזה אמנם היה מלווה בתחושות מסוימות של התנשאות ופיינשמקעריות [איסטניסיות]" (מוסף הארץ, 28.10.88). האמנם גרם הרוב המזרחי במפד"ל לתחושה בלתי נוחה בקרב יוצאי אירופה/אמריקה, שראו במימ"ד מפלגה, אשר "חיתוך הדיבור" בה מתאים להם יותר? לשאלה זו אין תשובה מבוססת, אולם דומה, כי יש לה שורשים במציאות.

כשלונה של מימ"ד בבחירות ניתן להסברים טכניים שונים, הקשורים להתארגנותה החפזה, לתעמולת הבחירות הסולידית שניהלה ולאי הומוגניות בנושאי חוץ ובטחון. יהיו ההסברים לכשלון מימ"ד אשר יהיו, דומה כי כשלונה נעוץ באופיה החברתי. בעייתה של מימ"ד, שהיא בעייתו של השמאל החדש בישראל בכללותו, ובעצם בעייתה של מדינת ישראל, היא השסע העדתי החוצה את החברה בכל מגזריה.

מימ"ד לא דיברה ללבם של בני עדות המזרח הדתיים כפי שר"צ, שינוי ומפ"ם, במידות שונות, לא דיברו ללבם של בני עדות המזרח החילוניים. הפער החברתי-כלכלי בעל הגוון העדתי הברור לא נמחק מאז קום מדינת ישראל. גם במגזר הדתי מתקיים חינוך אליטיסטי, ועל כך יכול להעיד מחקרו של מ. בר-לב על בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ-ישראל, שהטובות שבהן מתאפיינות באחוז נמוך של יוצאי אסיה/אפריקה (בר-לב, תשל"ז: 193).¹¹

התהום המפרידה בין החינוך והחיברות, שעוברים יוצאי אירופה/אמריקה מזה, ויוצאי אסיה/אפריקה מזה, ושימורו של המצב כמות שהוא, מבטיחים את כשלונה של מימ"ד וגם של השמאל החדש להבא. מסקנותיהם של פרי וגולדברג נראות ישימות גם במגזר הדתי-לאומי.

שלמה פישר, ממחברי מצע מימ"ד סבור, שלו היו מצליחים לשכנע את פרופ' בר-אשר להיות מספר שניים ברשימה לכנסת ולפנות לציבור המזרחי בקריאה: "אני אייגנכם", אולי היתה גם תמיכה מזרחית במימ"ד (ראיון עם ש. פישר, 29.5.89).

לאור הממצאים והניתוח שלעיל ייתכן, כי פעולה כזו היתה מניבה כמה קולות מזרחיים נוספים למימ"ד, אך דומה כי לא יותר מכך, בהיותה פעולה שטחית וחסרת שורשים. הבאת בני עדות המזרח למחנה המתון-היוני בישראל הנה תהליך ממושך, הכרוך בחינוך ובעבודת שטח מאומצת. כל עוד יישמר המצב, שבו רוב הסטודנטים באוניברסיטאות הנם יוצאי אירופה/אמריקה ורק מיעוטם יוצאי אסיה/אפריקה, לא

יועילו מועמדים מזרחיים כקישוט לרשימה לכנסת. מה גם שפרופ' בר-אשר דומיו אינם עסקנים מפלגתיים פופוליסטיים, המסוגלים להניע תמיכת בוחרים רבים מקרב עדות המזרח.

נראה, כי כל עוד לא יעלם הפער הבולט שבריבוד המעמדי בין קבוצות האוכלוסיה, המצביעות למפלגות השמאל החדש ולמימ"ד, לבין ציבור גדול מהמעמד הנמוך - יישאר מאגר הבוחרים הפוטנציאליים למפלגות אלו מצומצם בהיקפו.

נספח א

אחוז ההצבעה למפד"ל ולמימ"ד בעיירות הפיתוח בארץ

היישוב	אחוז ההצבעה למפד"ל	אחוז ההצבעה למימ"ד
אופקים	5.89	0.12
אור עקיבא	10.48	0.00
בית שאן	8.26	0.09
בית שמש	5.11	0.26
דימונה	2.97	0.08
חצור הגלילית	7.93	0.15
טבריה	7.80	0.14
יבנה	6.37	0.16
ירוחם	3.98	0.81
כרמיאל	1.80	0.25
מגדל העמק	4.06	0.11
מעלות	5.63	0.44
נצרת עילית	1.60	0.17
נתיבות	10.50	0.23
עפולה	3.21	0.15
עד	1.30	0.43
צפת	9.08	0.91
קרית גת	4.24	0.13
קרית מלאכי	4.65	0.04
קרית שמונה	6.37	0.31
שדרות	4.95	0.16

נספח ב

אחוזי ההצבעה למפד"ל, למימ"ד וחיחס בין שתיהן ב-10 הערים

היישוב	אחוזי הצבעה למפד"ל	אחוזי הצבעה למימ"ד	היחס בין ההצבעה למפד"ל ולמימ"ד
באר שבע	2.84	0.45	6.30:1
בת-ים	2.06	0.20	10.30:1
הרצליה	2.41	0.44	5.48:1
חולון	2.06	0.30	6.86:1
כפר-סבא	3.85	0.64	6.02:1
נתניה	5.75	0.54	10.64:1
פתח-תקוה	6.62	1.21	5.47:1
ראשון לציון	2.61	0.45	5.80:1
רחובות	4.76	1.31	3.63:1
רמת - גן	3.53	0.94	3.76:1

נספח ג

היישוב	אחוזי הצבעה למפד"ל	אחוזי הצבעה למימ"ד	היחס בין ההצבעה למפד"ל ולמימ"ד
אשקלון	6.08	0.23	26.43:1
לד	1.92	0.07	27.40:1
רמלה	1.88	0.08	23.50:1
רעננה	4.31	1.90	2.27:1
רמת-השרון	1.40	0.44	3.18:1

נספח ד

אחוזי החצבעה למפד"ל, למימ"ד וחיחס בין שתיחן
בשכונות בירושלים

השכונה	אחוזי החצבעה למפד"ל	אחוזי החצבעה למימ"ד	היחס בין החצבעה למפד"ל ולמימ"ד
נוה יעקב	2.30	0.43	5.35:1
קטמונים	1.99	0.38	5.23:1
בית הכרם	2.89	2.26	1.28:1
הגבעה הצרפתית	1.80	3.50	0.51:1 (!)
רחביה	6.96	5.69	1.22:1

נספח ה

תוצאות החצבעה למפד"ל ולמימ"ד בשבעה קיבוצים דתיים

שם הקיבוץ	מס' קולות למפד"ל	מס' קולות למימ"ד
בארות יצחק	70	72
טירת צבי	123	106
מעלה גלבוע	27	51
נחל בית רימון	9	23
עין הנציב	80	67
עין צורים	72	63
שלוחות	77	74

נספח ו

אחוזי התמיכה בר"צ בשכונות בירושלים

- בשכונות פת, קטמונים וסן סימון זכתה ר"צ ל-2.3%.
- בשכונות נווה יעקב ופסגת זאב זכתה ר"צ ל-3%.
- בשכונות קרית משה, בית הכרם ויפה נוף תמכו בר"צ 9.1% ואילו
- בשכונות קרית שמואל, רחביה, וקריית ולפסון תמכו בר"צ 10.8%.
- בשכונות הגבעה הצרפתית, הר הצופים ואוגסטה ויקטוריה תמכו בר"צ 14.3%.

מקור: תוצאות הבחירות לכנסת ה-12, כרך אי עמי 127-128.

נספח ז

ההתפלגות העדתית בקרב תומכי ר"צ ושינוי
(ע"פ מחקרו של ד"ר טמקין)

- מצביעי ר"צ: 2.5% הינם ילידי אסיה/אפריקה.
- 15.1% הינם ילידי הארץ בני ילידי אסיה/אפריקה.
- 21.7% הינם ילידי הארץ בני ילידי הארץ.
- 28.7% הינם ילידי אירופה/אמריקה.
- 31.9% הינם ילידי הארץ בני ילידי אירופה/אמריקה.
- ומבין מצביעי שינוי: 2.7% הינם ילידי אסיה/אפריקה.
- 32.5% הינם ילידי הארץ בני ילידי אסיה/אפריקה.
- 10.5% הינם ילידי הארץ בני ילידי הארץ.
- 28.3% הינם ילידי אירופה /אמריקה.
- 26.0% הינם ילידי הארץ בני ילידי אירופה/אמריקה.

הערות

1. לניתוח הסיבות, שהביאו לשקיעת המפד"ל, ראו גם את מאמרו של גיורא גולדברג "תהליכי גוויעה בקרב מפלגות ותיקות בישראל", מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים 28-29 (תשמ"ט), עמ' 126-97.
2. $5.72:0.24 = 23.83:1$
3. $3.65:0.65 = 5.61:1$
4. יש לזכור, שלוד ורמלה הן ערים מעורבות ויש בהן גם אוכלוסיה ערבית. ממצא מעניין בהשוואת המפד"ל למימ"ד הוא, שבעוד המפד"ל זוכה לתמיכה ביישובים ערביים, למימ"ד לא היתה דריסת רגל שם. כך, למשל, בטייבה נמנו 34 קולות למפד"ל וקול אחד למימ"ד. ההסבר לכך ברור. כפי שכבר צוין, המפד"ל היא מפלגה ממוסדת, שתיק הפנים היה בידיה במשך שנים רבות ברציפות. היה ביכולתה להעניק טובות הנאה שונות ושירותים למגזר הערבי ומכאן ההצבעה, הנראית תמוהה ממבט ראשון, של ערבים למפד"ל. מימ"ד, מפלגה צעירה, חסרת מנגנון, שאין לה שליטה על משאבים ויכולת לחלק טובות הנאה, לא היה בכוחה כלל להתחרות על המגזר הערבי. ראו בהקשר זה את ניתוחו של J. Ginat, 1987.
5. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה מנתחת את התוצאות של המפלגות, שלא עברו את אחוז החסימה. לפיכך נאלצתי לאתר באופן ידני קלפיות, שמוקמו בשכונות השונות. קלפיות, שאותרו בוודאות כמשתייכות לשכונות הרלוונטיות, נספרו. הנתונים לגבי השכונות הנם חלקיים, שכן אינם כוללים את כל הקלפיות בכל שכונה. עם זאת מגמת ההצבעה ברורה. הקלפיות שנבחרו הן:

נוה יעקב - 573, 574, 575(1), 575(2), 576(1), 576(2), 712.

הגבעה הצרפתית - 560, 561, 562, 565(1), 565(2).

בית הכרם - 279 - 284.

קטמונים - 370 - 375.

רחביה - 158, 161, 162, 165, 171, 186.
6. באמרי "ריכוז ניכר" כוונתי להערכה זהירה של כ-75%.
7. לא נתאפשר לי לקבל לידי את סקרי דעת הקהל, שנעשו בחודשים האחרונים לפני הבחירות. עם זאת, לדברי חיים ריפל, מועמד מספר שתיים של מימ"ד לכנסת וסטטיסטיקאי בהשכלתו, עלה מהסקרים הנ"ל, כי בקרב בעלי הכנסה בינונית ומעלה היתה ההתפלגות בין בוחרי מפד"ל לבין בוחרי מימ"ד דומה מאוד, קרי כמחצית מהם הצביעו מפד"ל וכמחצית למימ"ד. ואילו בקרב בעלי הכנסות בינוניות ומטה התברר, שלמפד"ל עדיפות ברורה על פני מימ"ד.
8. לפי אותו מקור גילו סקרים, שנעשו ערב הבחירות, כי מצביעי מימ"ד, ר"צ, מפ"ם ושינוי באים מפלח סוציו-אקונומי אחד באוכלוסיה היהודית.
9. נתון זה בעייתי, שכן עורבו כאן השכלה תורנית והשכלה אקדמית.
10. יש מקום, לדעתי, למחקר פסיכולוגי-חברתי בסוגיית הרציונליזם המוצהר של השמאל החדש.

דומה, כי רבים בקרבו מחניקים באופן מודע ובלתי מודע את רגשותיהם למען יצירת דימוי עצמי וחיזוני של אדם רציונלי. ניתן להאיר תופעה זו באמצעות ספרו של תיאודור אדורנו, *דיאלקטיקת ההשכלה*, שם מנתח המחבר את הדחיקת הפן הרגשי והספונטני לצד עליית האדם כיצור שכלתני-רציונלי.

11. בקביעתו זו של בר-לב קיימת בעייתיות רבה, שכן הוא מודה, שסיווגו את המוסדות לפי רמתם "נקבע בהתאם להרכב החברתי של אוכלוסיית כל מוסד [...] נשענו על ההנחה הבסיסית, הטוענת, כי קיימת בחברה הישראלית קורלציה גבוהה מאוד בין הרכב עדתי של בית-ספר לבין ההשגים הלימודיים של תלמידיו" (בר-לב, תשל"ז: 182-183). בכך הוא מסתמך גם על ממצאים, המובאים במאמרם של חן ולוי, הקובעים, כי ככל שגבוה יותר אחוז התלמידים יוצאי אסיה/אפריקה בכיתה, כך יורדים ההשגים הממוצעים של כל תלמידי הכיתה מכל הקבוצות העדתיות (חן ולוי, 12:1975).

מקורות

- אונגר, עמיאל. "הליכוד זקוק לכוחה הרעיוני של המפד"ל", *נקודה*, (2.12.88), עמ' 16-18.
- בר-לב, מרדכי. "בוגרי הישיבות התיכוניות בא"י - בין מסורת לחידוש". עבודת דוקטורט שלא פורסמה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ז.
- גולדברג, גיורא. "תהליכי גוויעה בקרב מפלגות ותיקות בישראל", *מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים*, 29-28 (תשמ"ט), עמ' 97-126.
- גולדשג, י. ומ. אונא. "המזרחי והפועל המזרחי", *האנציקלופדיה העברית*, כ"ב, עמ' 916-920.
- דון יחיא, אליעזר. "יציבות ותמורה במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפיכת הצעירים", *מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים*, 14 (1980), עמ' 25-52.
- וייסמן, דבורה. "בדידותן של היונים הדתיות - שותפים מעבר לגדר", *פוליטיקה*, 24 (ינואר 1989) עמ' 54-56.
- חן, מ. וא. לוי. "בית הספר כספק שירותי חינוך והישגי תלמידיו - גישה סוציולוגית", *החינוך*, א-ב (אוקטובר 1975), עמ' 12-16.
- ילינק, צבי. *המפד"ל: משבר והתחדשות*, גבעתיים: הוצאת התנועה הדתית לאומית, מחלקת הדור הצעיר, מחלקת ההסברה, 1988.
- כל מקום ואתר. נצרת: משרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1985.
- רופיל חברתי של יושבים בישראל. ירושלים: משרד העבודה והרווחה - המחלקה לתכנון ומידע, תשל"ח.
- פרי, י. וגי. גולדברג. *האם המזרחיים ניצלים יותר?* חוברת דיון מספר 7, ת"א: המרכז הבינלאומי לשלום במזרח התיכון, 1985.

- פרידמן, מנחם. "המפד"ל בתמורה - הרקע לירידה האלקטורלית, מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים, 19-20 (1982), עמ' 105-122.
- צוקרמן-בראלי, חיה וטובה בנסקי. "הורים נגד שתיקה: תנאים ותהליכים המובילים לצמיחת תנועת מחאה", *מגמות ל"ב* (1) (1989), עמ' 47-47.
- שמיר, מיכל וגיון סאליבן. "סובלנות פוליטית בישראל", *מגמות כ"ט* (1985), עמ' 145-170.
- שפיר, גרשון ויואב פלד. "...לשכים בעיניים...: איפיונים חברתיים-כלכליים של מקורות ההצבעה עבור הרב כהנא", *מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים*, 25 (תשמ"ח), עמ' 115-129.
- שפרינצק, אהוד. "גוש אמונים - מודל הקרחון של הקיצוניות הפוליטית", *מדינה ממשל ויחסים בין לאומיים* 17 (1981), עמ' 22-49.
- תורה, ציונות, שלום - קובץ מאמרים. ירושלים: תנועת "נתיבות שלום".
- Dalton, Russell J. "Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Democracies," *The Journal of Politics*, 46 (1984), pp. 264-285.
- Ginat, J. Analysis of the Arab Vote in the 1984 Elections. *The Dayan Center-Occasional Papers*. Tel-Aviv: The Dayan Center, 1987.
- Haus, C. and D. Rayside. "The Development of New Parties in Western Democracies Since 1945," In: L. Maisel and J. Cooper. (Eds.), *Political Parties: Development and Decay*, Sage Electoral Studies Yearbook, Vol. 4, Beverly Hills: Sage, 1978, pp. 31-57.
- Herzog, Hanna. "Toward A Reassessment of the Role of Minor Parties", "In A. Arian and M. Shamir (Eds.), *The Election in Israel 1984*, Tel-Aviv, Ramot: 1986, pp. 97-117.
- Ramirez, Francisco O. "Comparative Social Movements," *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 22, 1-2 (1981), pp. 3-19.
- Rochon, Thomas R. "Mobilizers and Challengers Toward a Theory of New Party Success," *International Political Science Review*, Vol. 6, No. 4 (1985), pp. 419-439.
- Sartory, G. *Parties and Party System - A Framework for Analysis*, London: Cambridge University Press, 1976.
- Turner, Ralph H. "Collective Behavior and Resource Mobilization as Approaches to Social Movements," *Research in Social Movements Conflict and Change*, Vol. 4 (1981) pp. 1-24.
- כמו כן התבסס המאמר על שיחות וראיונות אישיים עם רכזים ואישי ציבור מתומכי מימ"ד; על בימות מימ"ד שנערכו ב-23.89 וב-5.6.89 ב"צוותא" ת"א; על העיתונות הישראלית; על סקרי דעת קהל (Smith) (Research Center, January 4, 1988); סקר דעת קהל מאוגוסט 1988 - בעריכת ד"ר בני טמקין ועל תוצאות הבחירות לכנסת ה-12, הוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים: תשמ"ט.